

מחלוקות מתמשכות, מאבקים עיקשים

יחסי מגדר עכשוויים בישראל

מילות מפתח: אי־שוויון מגדרי, אלימות מינית, מגדר וניאורליברליזם, מגדר דת ומדינה, מגדר וצבא, גישת ההצטלבויות, המהפכה המושהית

תקציר

נרטיב ציבורי רווח בשנים האחרונות טוען כי מעמדן של נשים נמצא במגמת שיפור מתמשכת, הודות לעלייה במודעות לאי־שוויון מגדרי, לפעולתם של ארגוני נשים ולחקיקות משפטיות עדכניות. כדי לבדוק טענה זאת אנחנו בוחנות במאמר זה ארבעה קונפליקטים בולטים שעיימם מתמודדות נשים בישראל: פגיעות בגוף ובמיניות של נשים, השלכות הכלכלה הניאורליברלית על נשים מקבוצות מוחלשות, נשים במתח בין דת ומדינה; והמיקוח על מקומן של נשים בצבא. דרך בחינת קונפליקטים אלה נטען כי תהליכי ההתקדמות במעמדן של נשים אינם ליניאריים, אלא לעיתים קרובות גל של התקדמות מוביל להתנגדויות ואף לרגרסיה. ההתדרדרות במעמדן של נשים בולטת במיוחד כשאנו בוחנות את המציאות החברתית־פוליטית מהפרספקטיבה של נשים מקבוצות מוחלשות. אי־השוויון המבני הממוסד שעיימו מתמודדות נשים בספֶרה הציבורית ובמרחב הביתי מוביל להמשגת המהפכה הפמיניסטית בישראל (ובעולם) כ"מהפכה מושהית". יתרה מכך, נדמה כי בישראל של 2023 מהפיכה זו אף הולכת ומתרחקת. השנים האחרונות

בישראל מאופיינות בהתרחשויות פוליטיות, לאומיות וכלכליות קשות, אשר העמיקו את אי-השוויון המגדרי בישראל, ועיצבו באופן משמעותי, גם אם לא קוהרנטי, את המשטר המגדרי בחברה הישראלית, ונראה כי הן יספקו לנשים עוד סיבות רבות למאבק.

מחקר ענף בוחן את יחסי המגדר בישראל ואת האקטיביזם המגדרי (ראו למשל, ששון-לוי ומשגב, 2017; בנימין, 2012; ספרן ואחרים, 2016), אולם חסרה סקירה אנליטית רחבה של יחסי המגדר, על הקונפליקטים העיקריים שבהם, בעשורים האחרונים. השנים האחרונות בישראל אופיינו במגפת הקורונה; בחוסר יציבות שלטונית בעקבות מערכות בחירות חוזרות ונשנות; בעלייה לשלטון של מפלגות ימין קיצוני שהובילו להפיכה משטרית; בקיפאון תקציבי שממנו סובלות בעיקר אוכלוסיות קשות יום; באלימות פיזית ומינית המופעלת על נשים; בהמשך השליטה על פלסטינים בשטחים הכבושים; ובמלחמה שתחילתה בטבח זוועתי של חמאס באזרחים, נשים וילדים, ביישובי עוטף עזה ב-7.10.2023. לכל אחת מהתופעות הללו השלכות על מעמדן של נשים בישראל, חלקן בטווח המיידי ואחרות בטווח הארוך.

במבט לעבר הקרוב, נראה כי לא רק עוצמת המשברים החברתיים גברה, אלא גם תדירותם. המציאות הישראלית השתנתה לנגד עינינו באופן מהיר, ואיתה עלו גם חששות מחודשים לגבי מעמדן של נשים בישראל. למעשה, תוך כדי כתיבת המאמר ותיקונו נאלצנו לשנות ולעדכן את הנתונים ואת הטענות העיקריות בכל פגישת עבודה. כך, במהלך העבודה על המאמר למדנו כיצד לכתוב על תופעה חברתית תוך כדי התרחשותה. נראה כי תחושת הקושי שלנו במאמץ לסיים את כתיבת המאמר משקפת את הסיזיפיות בסיפור המאבק לשוויון מגדרי בישראל, סיזיפיות שמנקודת מבטנו כרגע הולכת ומעמיקה.

כדי לבחון את מעמדן של נשים בישראל בעשורים האחרונים בחרנו להתמקד בארבע זירות קונפליקט מרכזיות: פגיעות בגוף ובמיניות של נשים, השלכות הכלכלה הניאו-ליברלית על נשים מקבוצות מוחלשות, מלכוד הנשים במתח בין דת למדינה בישראל; והמיקוח על מקומן של נשים בצבא. כל אחת מזירות אלה מהווה גם בסיס לאקטיביזם

של נשים, הפועלות מתוך מיקומים מוצלבים שונים בארגוני חברה אזרחית, בתנועות מחאה או דרך בתי המשפט, כדי להביא לשינוי בסטטוס־קוו המגדרי. זירות קונפליקט אלה קיבלו בולטות רבה בשיח הציבורי בשנים האחרונות, אך הבחירה שלנו להתמקד בהן אינה מרמזת שבעיות אחרות נפתרו, אלא שבכל תקופה יש בולטות לבעיות שונות, ואת הקונפליקטים ביחסי מגדר יש לבחון תמיד בהקשר היסטורי וסוציו־תרבותי.

בחינה של זירות קונפליקט אלה מאפשרת לנו להצביע על דפוס ברור המשותף לכל המחלוקות, שעיקרו הוא תהליך של "צעד קדימה צעד אחורה" – שיפור ואז נסיגה, או התקדמות ואחריה תגובת נגד (backlash). תהליכים אלה, של התקדמות ונסיגה, אינם ספורדיים, אלא הם תולדה של אפליה מגדרית ממוסדת בחברה הישראלית. בהצעה לניתוח מאורגן של תהליכים אלה נבקש למלא את הפער בידע ביחס להבניות ממוגדרות של זירות חברתיות משמעותיות בישראל, אשר לעיתים נתפסות כמאופיינות בתהליכי שיפור ליניאריים. בכל הזירות אנחנו מצביעות על תהליכים של שיפור, בדרך כלל בעקבות מאבק ציבורי או משפטי, לצד נסיגה שיכולה להיות תוצר של תהליכי השיפור עצמם או תגובת נגד לשינוי במעמדן של נשים.

הניתוח במאמר יוצא מגישת ההצטלבויות, שלפיה כל קבוצה חברתית מעוצבת במפגש של מספר צירי כוח – בעיקר מגדר, גזע, מעמד, מיניות – ובישראל גם דת ולאומיות (הקר ואחרות, 2014). כפי שנראה, כל אחת מזירות הקונפליקט מכוונת קבוצות מצטלבות של נשים, שזהויותיהן מתהוות באורח שונה אל מול אותה הזירה ובתוכה. כך, מדיניות כלכלה ניאוליברלית פגעה במיוחד בנשים מקבוצות מוחלשות, בעוד קבוצות אחרות יצאו נשכרות ממנה. נשים מהקבוצות החזקות הרוויחו גם מהשינוי במעמדן של נשים בצבא, בעוד עבור נשים פלסטיניות בישראל שינוי זה חסר כל משמעות, ואולי אפילו פוגע במעמדן הפיזי והסימבולי. אם כן, ההישגים במעמדן של נשים אינם משרתים את כל הקבוצות באופן אחיד, אינם מתקדמים באופן כרונולוגי ואינם בלתי־הפיכים. כדי להבין את המחלוקות העכשוויות נפתח בסקירת רקע קצרה על מעמד נשים בישראל היום, שתשמש כהקשר רחב למחלוקות שעליהן נעמוד בחלקו העיקרי של המאמר. בסקירה זו אנחנו בוחנות את מעמדן של נשים במרחב הציבורי – בתחומי ההשכלה, שוק העבודה והפוליטיקה – משום שהשתתפותן של נשים במרחב הציבורי מהווה את המבנה הממוגדר שבתוכו יש להבין את יחסי הכוח ואת הקונפליקטים העיקריים ביחסי מגדר בישראל, בכללם אלו הקיימים במרחב הפרטי.

מעמדן של נשים בישראל: תמונת מצב בתחילת המאה ה-21

באמצעות בחינת מיקומן של נשים מקבוצות שונות בהשכלה גבוהה, בתעסוקה ובפוליטיקה נתחקה אחר מעמדן של נשים במרחב הציבורי בישראל. תחומים אלה נתפסים כמרכזיים בעיקר בחשיבה הפמיניסטית הליברלית, שלפיה אי־השוויון המגדרי נשמר על־ידי ההבניה החברתית של הפרדה בין המרחב הציבורי (הנתפס כגברי) והמרחב הפרטי (הנתפס כנשי). לפי גישה זאת, שילוב שוויוני של נשים במרחב הציבורי הוא תנאי בסיסי לשוויון מגדרי. חוקרות רבות מותחות ביקורת על התיאוריה הפמיניסטית הליברלית, ומראות שגם כיום, כשנשים מקבוצות מוחלשות לומדות, עובדות ומפרנסות בשוק העבודה, הן אינן משולבות באופן מלא ושוויוני במרחב הציבורי (ראו למשל ארועה, בהטצ'ריה ופרייזר, 2022). אך חשוב לזכור שהגישה הליברלית היא שהניעה את המאבק לזכות הבחירה ואת המאבק להשתתפות בהשכלה גבוהה ובשוק העבודה.

נפתח בסוגיית ההשכלה הגבוהה. כמו במרבית מדינות העולם, שיעור הנשים המשכילות בישראל נמצא בעלייה מתמדת מאז סוף שנות ה-90. בשנת 2020 היו הנשים רוב בקרב מקבלי התארים (61.3% בקרב מקבלי תואר ראשון, 62.5% בקרב מקבלי תואר שני, ו-50.5% בקרב מקבלי תואר שלישי, הלמ"ס, 2021). הרוב הנשי בקרב הסטודנטים בולט במיוחד בחברה הערבית – שיעור הנשים הערביות הלומדות במוסדות להשכלה גבוהה (68.9%) עולה בהרבה על שיעור הגברים הערבים בהשכלה גבוהה (הלמ"ס, 2019). שינוי זה קשור לגידול בשיעור הזכאות לבגרות של נערות ערביות, אשר הוכפל בשני העשורים האחרונים, וכיום הרוב הגדול של הנשים הערביות מסיימות תיכון עם בגרות במקצועות מדעיים־הנדסיים – 80% מהערביות, לעומת 40% מהיהודיות (ארלוזורוב, 2019; וייס, 2018).

ואולם היתרון ההשכלתי של נשים אינו מסייע בצמצום אי־השוויון הכללי, וככל שההשכלה של גברים ונשים גבוהה יותר, כך גדל פער השכר ביניהם (הלמ"ס, 2018). סיבה אחת לכך היא שהעלייה בהשכלה הכללית באוכלוסייה מצמצמת את היתרון שברכישת השכלה (צמרת־קרצ'ר ואחרות, 2018); סיבה אחרת היא שגם היום נשים לומדות בעיקר תחומים שמתגמלים פחות מבחינה כלכלית, כגון חינוך, הוראה, ומקצועות עזר רפואיים (מזרחי־סימון, 2015). כלומר, אין די בהשכלה כדי לצמצם את אי־השוויון המגדרי בתעסוקה.

הפערים המגדריים בשכר אינם נובעים מפער בשיעור ההשתתפות בשוק העבודה: שיעור התעסוקה הכללי של נשים בישראל בשנת 2021 עמד על 55.7%, בהשוואה ל-61.8% בקרב גברים (הלמ"ס, 2022). מכאן שהפער בין נשים לגברים בשיעור ההשתתפות בשוק

העבודה נמוך יחסית, והוא אף הולך ומצטמצם. זאת, בעקבות ירידה בשיעור ההשתתפות של גברים ועלייה בשיעור השתתפותן של נשים, בעיקר יהודיות, חרדיות ושאינן חרדיות. ההסברים העיקריים לעלייה בשיעור ההשתתפות של נשים הם עליית רמת ההשכלה, שיפור אמצעי התחבורה, הרחבת שירותי מעונות היום, והעלאת גיל הפרישה לנשים מ-60 ל-62 בשנת 2009 (וייס, 2019, 56).

אולם למרות צמצום הפער המגדרי בשיעור ההשתתפות בכוח העבודה, מעמדן של נשים בשוק העבודה נותר נמוך מזה של גברים. ב-2019 עמד הפער בהכנסה החודשית הממוצעת בין גברים ונשים על 32%, והפער בהכנסה הממוצעת לשעת עבודה – 16% (הלמ"ס, 2022). לצד תחומי ההשכלה הבולטים של נשים (אשר צוינו לעיל), ההסבר העיקרי לפערי השכר הוא הריכוז של נשים במשלחי יד המוגדרים מסורתית "נשיים", המאופיינים בשכר נמוך ובאפשרויות מצומצמות לקידום ולפיתוח מקצועי. אומנם נשים הן כמחצית המועסקים בתחומי הרפואה והמשפטים, אולם בשנת 2017 יותר משליש מהן היו מועסקות בתחומי הסייעוד, ההוראה והאדמיניסטרציה. כך למשל בתחום הטיפול בקשישים ובילדים, שבו התנאים גרועים אף יותר מתחום החינוך, 93% מהמועסקים הן נשים, בעוד בתחום ההיי-טק, שם השכר גבוה יחסית, נשים הן פחות משליש מהמועסקים (צמרת-קרצ'ר ואחרות, 2018). נתון זה ממחיש כיצד יוצר המגדור המקצועי אי-שוויון לרעת הנשים. כך יוצא שישראל היא שיאנית בתעסוקת נשים, אך גם בפערי שכר מגדריים (מן, 2019). ואכן, במדד פערי השכר המגדריים מדורגת ישראל במקום אחד לפני אחרון מכלל מדינות ה-OECD – לפני קוריאה הדרומית (הלפרן, 2022).

ולבסוף, בחינת מקומן של נשים בזירה הפוליטית היא המתעתעת ביותר, ומלמדת שההישגים בייצוג נשים בפוליטיקה הם ארעיים ואף הפיכים. נשים היוו 10%-12% מכלל חברי הכנסת מקום המדינה ועד אמצע שנות ה-90 (שפירא ואחרים, 2013). מאז הכנסת ה-15 (1999) חל גידול הדרגתי בייצוג נשים בספּרה הפוליטית. זאת כחלק מתופעה גלובלית של גידול עקבי בשיעור ההשתתפות של נשים בפרלמנטים ברחבי העולם מאז שנות ה-90, מאז שנות ה-90, בעיקר בשל אימוץ מנגנוני מכסות שנועדו לסייע בהגדלת הייצוג של נשים. נקודת המפנה בישראל הייתה בכנסת ה-20 (2015), שבמהלכה נבחרו 35 נשים, 29.2% מכלל חברי הכנסת (אתר הכנסת, 2021; אשורב, 2020). בשנים האחרונות כיהנו נשים בעמדות מפתח בפוליטיקה הישראלית – שרות בשולחן הממשלה, עומדות בראש סוכנויות רגולטיביות ובראש המערכת המשפטית, ומנכ"ליות של משרדים ממשלתיים. עם זאת, העלאת שיעור הנשים בכנסת לא תמיד משרתת אינטרסים של נשים, במיוחד כאשר

חברות כנסת מכריעות על-פי שיקולים פוליטיים צרים ולא מתוך מחויבות לערכי השוויון. כך למשל, למרות ריבוי נשים בתפקידי שרות וחברות כנסת, הכנסת ה-25 (2021–2022) לא אישרה את הצטרפות ישראל לאמנת איסטנבול, המחייבת מדינות להגן על נשים נפגעות אלימות.

תוצאות הבחירות שנערכו ב-1 בנובמבר 2022 הציבו בפני הציבור בישראל תמונה חדשה ומדאיגה של ייצוג מגדרי בעולם הפוליטי: בקואליציה שמנתה 64 חברי כנסת, כיהנו רק 9 חברות כנסת (**הארץ**, 30.12.2022), זאת עד כניסת המחנה הממלכתי לממשלת החירום באוקטובר 2023 בעקבות המלחמה. בשתיים ממפלגות הקואליציה אין ייצוג פוליטי לנשים כלל. נוסף לכך, הקואליציה מבוססת על מפלגות מסורתיות, המציבות את השמרנות החברתית כדגל, ומדגישות, בין השאר, את ערכי המשפחה המסורתית ואת החלוקה הבינארית של תפקידי מגדר.

הזירות של עבודה, השכלה וייצוג פוליטי מהוות את המבנה הממוגדר שבתוכו יש להבין את יחסי הכוח ואת הקונפליקטים העיקריים ביחסי מגדר בישראל. ראינו שהשיפור היחסי במעמדן של נשים בזירות אלה אינו משקף תהליך עקבי של התקדמות לעבר צמצום הפער המגדרי. בחלקים הבאים של המאמר נעסוק בארבע זירות קונפליקט מרכזיות בישראל המשקפות צורך בשינוי חברתי, ובבחינת המאבקים הכרוכים בהשגתו.

קונפליקט ראשון: אלימות כלפי גופן ומיניותן של נשים

נשים בישראל, כמו נשים בכל העולם, סבלו תמיד מהטרדות ומפגיעות מיניות, מאונס ומאלימות במשפחה, אולם בעשורים האחרונים הפך נושא הפגיעות הגופנית של נשים למוקד של מאבק אמיץ וקולני. המאבקים נגד הנורמליזציה והטריוויאליזציה של תרבות האונס, נגד הלגיטימיות של מוסד הזנות, ונגד אלימות מגדרית על כל סוגיה, נתפסים בשנים האחרונות כמאבקים חוצי מגזרים וקבוצות של נשים בישראל ובעולם. בחלק זה נעסוק במאבקים הבולטים בשנים האחרונות למיגור אלימות המופנית בעיקר נגד נשים.

נתוני המרכז לנפגעות ולנפגעי תקיפה מינית לשנת 2020 מלמדים על 13,994 פניות חדשות, עלייה של 9% ביחס לשנת 2019, שבה התקבלו 12,784 פניות (איגוד מרכזי הסיוע, 2020, 18). לטענת מרכזי הסיוע, העלייה בשיעור התלונות היא עדות לכך שהשיח הציבורי ביחס לאלימות מינית מקבל יותר לגיטימציה, ולכן יותר נשים מעיזות להתלונן.

בשנת 2019 נרצחו בישראל 13 נשים, מהן 8 ערביות, כלומר 45% מהנרצחות הן פלסטיניות אזרחיות ישראל, בעוד חלקן באוכלוסייה הוא כ-10% (סלאימה, 2019). בשנת 2021 עלה מספר הנשים שנרצחו ל-23 נשים (שדולת הנשים, 2022). הנתונים מלמדים כי רמת הסיכון עבור נשים ערביות גדולה בהרבה מזו של נשים יהודיות. למרות סיכון משמעותי זה עבור נשים פלסטיניות אזרחיות ישראל, אקטיביסטיות פלסטיניות טוענות שבמאבקן בתופעת האלימות המגדרית בחברה הערבית הן נותרות לבדן. העדר התייחסות הולמת מצד גורמים מדינתיים עולה למשל משיעור הפענוח המצומצם של רצח נשים פלסטיניות על-ידי משטרת ישראל (סלאימה, 2022).

אוזלת היד ודלות המשאבים המושקעים בתחום עולה גם מההתייחסות המינימלית לטיפול בגברים אלימים ולשיקומם. לפי נתוני משרד הרווחה, ב-2018 שהו במקלטים לנשים מוכות 682 נשים ו-1,011 ילדים. מנגד, רק 95 גברים שהוגדרו ברמת מסוכנות גבוהה ביותר טופלו במרכזי יום ובהוסטלים (חסון, 2019). כבר מסוף שנות ה-70 פעלו בישראל מקלטים לנשים מוכות, מרכזי סיוע לנפגעות תקיפה מינית ומרכזים למניעת אלימות במשפחה. אולם מתחילת שנות ה-2000 עלו לשיח הציבורי מספר אירועים אשר היוו תשתית חזקה להתנגדויות ולמאבקים באלימות מינית בישראל. בהם בולטים פרישתו של איציק מרדכי מן הפוליטיקה בשנת 2000 בעקבות כתב אישום שהוגש נגדו בגין עבירות של מעשים מגונים; גזר הדין שהוטל על הנשיא לשעבר משה קצב (2011), שפסק שבע שנים בכלא בגין עבירות אונס, מעשה מגונה בכוח והטרדה מינית (קצב שוחרר בדצמבר 2016 לאחר חמש שנים בכלא); והמחאה הציבורית הרחבה בשנת 2016 נגד עסקת הטיעון של תא"ל אופק בוכריס, שהואשם בכמה מקרי אונס של חיילת ששירתה תחת פיקודו. מלבד זאת, בין השנים 2013–2015 פרשו לפחות שמונה ניצבים מהמשטרה בעקבות פרשיות מיניות, ורבים בצמרת המשטרה הוחלפו בעקבות מעשים הקשורים באלימות מינית.

אירועים אלה התרחשו לפני עלייתה של תנועת #metoo. ואכן, פעילות פמיניסטיות מקומיות טוענות שבישראל המאבק נגד אלימות מינית הקדים במספר שנים את המאבק שזכה לתהודה בין-לאומית באמצעות תנועת #metoo (בר-צדק, 2022). ביטוי ראשון למאבק המקומי היה בחקיקה המהפכנית של "החוק למניעת הטרדה מינית, תשנ"ח" (1998), שנחשב לחוק רדיקלי גם בהשוואה למתרחש בעולם (הקר, 2014). זאת בשל הלשון הא-מגדרית שבה הוא מנוסח, המאפשרת גם לגברים לתבוע הגנה משפטית מפני הטרדה מינית; בזכות כללי ה"עשה" ו"אל תעשה", הכוללים הטרדות מילוליות ומעשים בעלי אופי מיני; וכן באפשרות שהוא פותח בפני נפגעות ונפגעים להגשת קובלנה ולדרישת פיצוי לא

רק באמצעות תביעה משפטית אלא גם באמצעות הגשת קובלנה למעסיק. כמו כן, החוק מחייב מינוי ממונות על הטרדה מינית בסביבת העבודה, וקובע תנאים לידוע עובדים בדבר זכויותיהם וחובותיהם. החוק חולל שינוי משפטי וחברתי ויצר מפנה תודעתי ביחסו של הציבור בישראל לתופעת ההטרדה המינית (קמיר, 2008; הקר, 2014). אם כן, תהליך מרכזי ראשון בתחום זה הוא פיתוח היכולת לשימוש התופעה, ושימוש בהגדרה ברורה של פגיעות גופנית ומינית בנשים כדי לאפשר התמודדות איתה.

בעקבות השינוי בתודעה הציבורית בישראל החלו אקטיביסטיות להשתמש בערוצים חדשים שנפתחו, בהם רשתות חברתיות, כדי לדרוש צדק לנשים שנפגעו מינית. כך למשל עלה הקמפיין שנקרא "#יותר מבוכרים", שקרא לגולשות וגולשים לשתף בעונשים שספגו בזמן שירותם הצבאי כדי להדגיש את האבסורד שבהסדר הטיועון שפטר את בוכרים בהורדה בדרגה בלבד (שילוח, 2016). בשנת 2013 הוקם אתר האינטרנט "כצעקתה", אשר כלל עדויות על הטרדה מינית ומגדרית במרחב הציבורי, ובהמשך קמה העמותה "אחת מתוך אחת" (2015), שהחלה את דרכה כמיזם ברשת הפייסבוק, שמטרתו להעניק מקום למתן עדות לכל נפגעת או נפגע תקיפה מינית. כל אלו הכינו במידה רבה את התשתית לאדפטציה המקומית של תנועת #metoo באוקטובר 2017 בישראל.

נדמה כי ההצטרפות של נשים מפורסמות לתנועת מי טו, במיוחד בארצות הברית, נתנה לגיטימציה לנשות תקשורת ישראליות שלא הזדהו בעבר כחלק מהמאבק באלימות מינית, לשתף בסיפורי אלימות מינית שחוו הן עצמן. בנובמבר 2017 התפרסמו עדויות של אושרת קוטלר ושל נרי ליבנה על הטרדות מאלכס גלעדי, ודנה ויס סיפרה על תקיפה שחוותה מגבי גזית. באותה תקופה התפרסמו כמעט מדי שבוע סיפורים ועדויות על תקיפות מיניות בסביבות עבודה שונות בישראל. תנועת מי טו אילצה ארגונים ומעסיקים להתמודד באופן ישיר עם תופעות של אלימות מינית, ובעיקר סייעה בהעלאת התודעה הציבורית ביחס לפגיעות מיניות ובהגברת הדיווחים עליהן (Levy & Mattsson, 2019).

אם כן, לטענתנו, התהליך השני במאבק באלימות מינית אינו דה־משפטיזציה של התחום, אלא הוספה של זירות מאבק שאינן משפטיות, המאפשרות לפעול במרחבים שמערכת המשפט אינה נוכחת בהם מספיק, למשל מפאת חוק ההתיישנות. מקצת החוקרות והפעילות הפמיניסטיות מבקרות את השימוש בערוצים לא־משפטיים, אך אין ספק שהם אפקטיביים למדי.

איגוד מרכזי הסיוע לנפגעות ונפגעי תקיפה מינית פועל כיום גם במערכת החינוך, בצבא, במערכת המשפט ובעולם העבודה כדי למגר תופעות של פגיעה מינית. ארגונים ותיקים כגון ויצ"ו, נעמ"ת ושדולת הנשים לוקחים חלק במאבק זה, לצד עמותות חדשות הפועלות בתחום. כך מתחוללת מגמת שינוי ביחס לאלימות נגד נשים גם בחברה החרדית (הלר, 2011). כבר ב-1995 הוקמה עמותת "בת מלך", התומכת בנשים נפגעות אלימות במשפחה ומפעילה מקלטים לנשים דתיות וחרדיות. באמצע 2017 הוקמה עמותת "לא תשתוק", הפועלת נגד פגיעות מיניות בחברה החרדית. ארגון זה הוא שחשף בשנת 2021 את מסכת ההתעללויות המיניות של יהודה משייזבה בילדים וילדות, נשים וגברים, וכן חשף את האלימות המינית של איש החינוך והסופר החרדי חיים ולדר. למרות התנגדויות קולניות ואף איומים מפורשים, חברות העמותה מקיימות חוגי בית, מעבירות הרצאות בנושא, ותומכות בנפגעות אלימות מינית.

מקינן ומיטרה (MacKinnon & Mitra, 2019) טוענות כי הייחודיות של תנועת מי טו היא בשינוי היחס לגברים אלימים מינית בעמדות כוח. אם בעבר היו הנשים המתלוננות אלו ששילמו את המחיר והודרו מסביבות העבודה שלהן, תנועת מי טו מאתגרת את המצב הקיים, בטענה שהמערכת החברתית והתרבותית אינה יכולה עוד לאפשר לגברים מטרידים להישאר בתפקידם. בהשפעת תנועת מי טו בולטת החלטתן של נשים שהותקפו מינית שלא להסתתר עוד מבושה, אלא לבייש את התוקף. כך למשל במקרה של מאי פתאל, שהוטרה בידי מפקדה בצבא, או בהופעתן בפנים גלויות של 22 נשים שעברו אונס או תקיפה מינית על שער העיתון **לאשה** בחודש מרס 2016 (רופא-אופיר, 2016). אם כן, התהליך השלישי המאפיין מאבק זה הוא העברת האשמה והבושה מהנשים הנפגעות לגברים הפוגעים.

מאבק נוסף שקיבל תהודה, הפעם חוצת מגזרים, עלה בעקבות גל האלימות הרצחנית של נשים בישראל. בדצמבר 2018 התקיים יום שביתה תחת הכותרת "אני אישה - אני שובתת", שלאורכו התקיימו הפגנות ביותר ממאה מוקדים ברחבי ישראל, ובעצרת בתל אביב השתתפו יותר מ-30,000 מפגינות ומפגינים אשר מחו נגד הטיפול הממשלתי המצומצם באלימות. בעקבות המחאה ההיסטורית אושר התקציב לתוכנית למניעת אלימות במשפחה. אך למרות המחאות והדיונים הציבוריים, חמש מערכות בחירות, לצד התנגדות הממשלה, פגעו באפשרות להוציא לפועל את התוכניות הללו באמצעות תקצוב מתאים. הבירוקרטיה המדינתית מערימה קשיים, והאלימות הקשה נגד נשים ממגוון קבוצות בישראל נמשכת גם כיום, כמעט באין מפריע. יתר על כן, מגפת הקורונה, ובעיקר

הסגרים החוזרים ונשנים, הביאו לעלייה דרמטית באלימות דומסטית ורצח של נשים. חרף הישגות אירועי אלימות כלפי נשים סירבה הממשלה (בהובלתה של שרת הפנים איילת שקד) להצטרפותה של ישראל לאמנת איסטנבול, שקראה למניעה ולמאבק באלימות כלפי נשים ואלימות במשפחה. התנגדות זאת אף נוסחה במפורש בהסכמים הקואליציוניים של הממשלה שהוקמה בדצמבר 2022.

הצלחה מרכזית של המאבק באלימות מינית היא ההעברה ההיסטורית של החוק להפללת לקוחות זנות בינואר 2019 (את מהלך החקיקה החלה חברת הכנסת זהבה גלאון בכנסת ה-17, והובילה ח"כ אורית זורארץ בכנסת ה-18). חוק זה עמד במרכזם של דיונים סוערים בין ארגונים חברתיים בישראל, שחלקם הציגו את הזנות כמוכתבת וכפויה על-ידי עולם פשע המונהג בידי גברים, בעוד אחרים טענו כי נשים בזנות הן "עובדות מין" הבוחרות בכך בדעה צלולה, וכי החוק החדש פוגע ביכולתן להתפרנס (הרצוג ושדמי, 2013). לתפיסה האחרונה שותפים גם ארגונים כגון "ארגמן" או "טרנסיות ישראל", אשר מתנגדים לחוק בטענה שלעיתים הזנות היא פרנסתן היחידה של נשים טרנסג'נדריות, והחוק יפגע ביכולתן הבסיסית להתפרנס ואף ידחק אותן אל מתחת לקו העוני. כנגד הטענה של בחירה בעבודת מין, יש הטוענות כי כספם של "הקונים" או הסרסורים הוא המניע לתעשייה אלימה זו, ולכן ניתוק הקשר בין נשים ומיניותן ליכולתן לשרוד כלכלית יאפשר שינוי חברתי משמעותי ביחס לפגיעות מיניות בנשים (MacKinnon & Mitra, 2019).

למרות המאבקים המתמשכים וההצלחות החלקיות אנו עדות לפרשות אלימות חדשות העולות שוב ושוב. כך למשל פרשת איה נאפה (אוגוסט 2019), שבמהלכה כפתה קבוצה של 12 נערים ישראלים מין קבוצתי על תיירת מאנגליה, והצעירים אף תיעדו זאת ברשתות החברתיות. באותה תקופה פורסם תחקיר על הזמר אייל גולן ופמלייתו בשל הניצול המיני הבוטה של נערות מוחלשות תמורת כסף וקרבה לתהילה (חובל, 2019). דוגמה אחרונה, קשה במיוחד, המחברת בין נשים ואלימות מינית בישראל היא פרשת האונס והפגיעות המיניות בסוהרות של אסיר ביטחוני בכלא גלבע. מפקדי הכלא אפשרו להעביר סוהרות (חיילות בסדיר) לאגף שבו היה צפוי שייפגעו מינית, כדי לשמור על שקט ארגוני בקרב הנהגת האסירים הביטחוניים בכלא. פרשה זו חושפת עד כמה גופן של נשים צעירות במוסדות המדינה בישראל מופקר, ונתפס כאובייקט שניתן לנהל עליו משא ומתן אינסטרומנטלי, בעוד הצעירות עצמן, הממלאות חובה אזרחית באמצעות שירותן הצבאי הסדיר, אינן נתפסות כלל כצד בעניין. ההתקדמות בחקיקה וההישגים במאבקים נגד אלימות מינית המתרחשים במקביל להתמשכות האלימות ואף לנסיגה לאחור בהיבטים

מסוימים, מעידים שהחברה בישראל 2023 עדיין אינה מספקת מרחב בטוח, מכבד ושוויוני עבור נשים, בספֶרה הביתית או הציבורית.

קונפליקט שני: השלכות הכלכלה הניאו-ליברלית על נשים מקבוצות מוחלשות

המדיניות הניאו-ליברלית יובאה לישראל באמצע שנות ה־80, זמן לא רב אחרי שאומצה כפתרון למשברים כלכליים בארצות הברית ובאנגליה (Ram, 2013). העיקרון המרכזי של מדיניות זאת מתגלם בהנחה שכללי השוק הם הסדר החברתי-כלכלי המוצלח ביותר, ולכן יש להחילם על זירות שבעבר היו מוגנות מפני כוחות השוק, כגון חינוך, סעד ורווחה, בריאות, תחבורה, תקשורת, ועוד. מדובר אם כן בחלחול של ההיגיון העסקי של תחרות, רווח והפסד, לכל תחומי החיים והפעולה החברתית (Harvey, 2005).

מחקר ענף מראה כי למדיניות ניאו-ליברלית יש השלכות מגדריות רחבות (Benjamin, 2011). בעוד חלק קטן מנשים מהמעמד הבינוני אכן התקדמו כלכלית ומקצועית בזכות מדיניות ניאו-ליברלית, מרבית החוקרות טוענות כי למדיניות זאת השלכות הרסניות במיוחד עבור נשים מקבוצות מוחלשות (ארוצה, בהטצ'ריה ופרייזר, 2022; פוגל-ביז'אוי, 2005). כדי להבין את המשמעות המגדרית של מדיניות ניאו-ליברלית אנחנו מציעות לבחון אותה משלוש נקודות מבט: המשמעות המגדרית של קיצוץ מדינת הרווחה, העבודות השקופות שנשים עושות בתחום הפרטי, ומעמדן של נשים בשוק העבודה הניאו-ליברלי.

המאפיין הראשון של המדיניות הניאו-ליברלית הוא כינון מבנה חברתי שבו המדינה אינה מחויבת לספק רשת ביטחון הדואגת לתנאי הקיום הבסיסיים של האזרחים. "האזרח הטוב" בסדר הניאו-ליברלי הוא זה הלוקח אחריות אישית על חייו, על הישגיו המקצועיים ועל מיצובו הכלכלי, ואינו מצפה לתמיכה מהמדינה (הלמן, 2014). לפי חשיבה זאת, פרודוקטיביות כלכלית היא תנאי לזכאות אזרחית, ולכן היא בעייתית במיוחד עבור נשים (Sa'ar, 2016). התוצאה של אימוץ אידיאולוגיה ניאו-ליברלית בישראל הייתה מעבר ממדינת רווחה המבוססת על עבודה מאורגנת לכלכלה שהאיצה את הפרטות של שנות ה־90, הביאה לצמצום משמעותי של המגזר הציבורי ושל השירותים, ולשחיקה מתמשכת במשכורות השכירים (מנדלקורן, 2015).

צמצומה של מדינת הרווחה משפיע באופן ייחודי על נשים באופן כללי, ובפרט על נשים מקבוצות מוחלשות, משלוש סיבות מרכזיות. ראשית, נשים הן מרב המועסקים בסקטור הציבורי, ולכן היו המפוטרות העיקריות עם צמצום כוח האדם בסקטור זה; שנית, נשים עומדות בראש 90% מהמשפחות היחידניות, ולפיכך הן הצרכניות העיקריות של שירותי הרווחה, ועל כן גם הנפגעות העיקריות כשירותים אלה מקוצצים (Herbst & Benjamin, 2012; בנימין, 2017; צמרת-קרצ'ר ואחרות, 2018). ולבסוף, כשהמדינה מצמצמת את שירותי הטיפול ואת האחריות כלפי חולים וקשישים, תפקידים אלה מוטלים על-פי רוב על נשים, שלעיתים אף נאלצות לצאת משוק העבודה ולחזור לספירה הביתית כדי לטפל בילדים, בהורים ובחולים בבית (חסון ודגן-בחגלו, 2019).

מכאן, מאפיין שני של הכלכלה הניאו-ליברלית הוא "הגירעון הטיפולי" (the care deficit) או "משבר הטיפול" (the crisis of care), הנובע מן האחריות הדואלית הכבדה המוטלת על נשים – עבודת טיפול בזירה הביתית בד בבד עם המחויבות לפרודוקטיביות אזרחית כלכלית בשוק עבודה תובעני. המשבר הטיפולי מתייחס באופן ספציפי לקושי של מדינות מפותחות לספק טיפול זמין ואיכותי שיענה על צורכי הזקוקים לו בתחום הפרטי (חסון ודגן-בחגלו, 2019).

בשל הגירעון הטיפולי נשים ממשיכות לטפל (בחינם) בבני משפחתן, עבודות הטיפול נותרות עבודות שקופות, ולמדינה נחסכים תקציבי רווחה (ברייר-גארב, 2020; אנדבלד וקפלן, 2022). אם כך, האמרה הפמיניסטית "האישי הוא הפוליטי" מקבלת כאן פרשנות חדשה והופכת: בתפיסה הניאו-ליברלית, שלפיה המרחב הפוליטי והמדינה אינם רלוונטיים לחיי היום-יום של הפרט, המשפחה והבית נתפסים כיחידות פרטיות ואוטונומיות שאמורות להתנהל ללא מעורבות המדינה והחברה. ואכן, מחקר עדכני הבוחן את שאלת עבודות הבית והטיפול בישראל מצביע על פער של 85% בחלוקת העבודות השקופות בבית: בעוד נשים משקיעות בממוצע 5.45 שעות ביום, גברים מקדישים 2.95 שעות לעבודות הבית. בקרב משקי בית החיים בעוני, הממצאים מראים כי נשים משקיעות קרוב ל-6.6 שעות עבודה לא בשכר ביום, בהשוואה ל-3.7 שעות בקרב גברים (אנדבלד וקפלן, 2022). אי-השוויון בחלוקת העבודה הדומסטית נתפס בשיח הניאו-ליברלי כבעיה פרטית, למשל כתוצאה של משא ומתן כושל בין בני-הזוג על חלוקת העבודה, ולא כבעיה מערכתית שמחייבת שינוי מהותי במבנה העומק של החברה הקפיטליסטית (ברייר-גארב, 2020). מחויבות הנשים לטיפול במשק הבית העולה מנתונים אלה, מגבילה לעיתים קרובות את טווח האפשרויות שלהן בשוק העבודה.

מאפיין שלישי של המדיניות הניאו-ליברלית הוא הגמשה של חוקי עבודה, והעסקת עובדים ללא הגנה של איגודים מקצועיים או של הסכמים קיבוציים. חברות שהיו ציבוריות בעבר והופרטו, וכן משרדי הממשלה עצמם, פיטרו עובדים, וחזרו להעסיק את חלקם בתנאים גרועים וללא ביטחון תעסוקתי (Benjamin, 2011). נשים רבות מצאו עצמן מועסקות במשרות חלקיות בניגוד לרצונן, בשכר מינימום, ובפערים מגדריים מובהקים (וייס, 2017, 79). לא רק עובדות ניקיון מועסקות כיום דרך חברות כוח אדם – גם מורות או עובדות סוציאליות אינן מועסקות בהעסקה ישירה, וצריכות לעבוד בשלושה מקומות שונים כדי להתפרנס בכבוד. כך למשל בשנת 2016, השכר של 35% מקרב הנשים לא עלה על שכר המינימום, לעומת רק 20% מקרב הגברים השכירים (צמרת קרצ'ר ואחרות, 2018). לכך יש כמובן השלכות על נשים בגיל הפנסיה. לפי נתוני מרכז טאוב, בשנת 2017 בכל קבוצות הגיל היה פער מגדרי בחיסכון לפנסיה, והוא עולה עם הגיל (וייס, 2019, 96). מכאן שהעוני נשי בעיקרו.

אולם העוני אינו נשי באופן כללי. לקיטוב בין כשליש מאוכלוסיית העובדים שמרוויחים שכר הוגן לבין השאר שמרוויחים הרבה פחות יש צבע: בעוד השליש שמרוויח היטב הוא לבן ברובו (כלומר נשים יהודיות אשכנזיות), שני השלישים מהעובדות המרוויחות פחות הן ממוצא אתיופי, מהגרות מברית המועצות לשעבר שלא רכשו מקצוע, מזרחיות ממעמד נמוך, פלסטיניות, מבקשות מקלט ומהגרות עבודה (ישכר, 2016).

עם זאת, יש הטוענים שדווקא נשים ממעמד בינוני-נמוך יכולות להרוויח מתפיסות ניאו-ליברליות. סיגל נגר-רון (Nagar-Ron, 2014) מראה כיצד נשים מזרחיות מהפריפריה, חסרות השכלה פורמלית אבל יצירתיות ויזמיות, מודעות לניצולן בשוק העבודה, ועדיין רואות בעבודתן הזדמנות לקידום אישי ומקצועי. התעסוקה בתחומי הסיעוד, החינוך, הייצור והפקידות מאפשרת לנשים להרחיב את מנעד האחריות המוטלת עליהן, ולחוות תחושת אוטונומיה, השפעה ותרומה לקהילות המקומיות (ibid). נשים אלו רואות בפתיחת עסקים קטנים נתיב למוביליות, וגאות בהתקדמות האינדיבידואלית לעבר עצמאות כלכלית. באופן פרדוקסלי, דווקא אופן החשיבה של סנדברג (2013) – שטענה כי נשים צריכות להתאמץ ולדחוף עצמן כדי להתקדם, וזכתה לביקורת פמיניסטיות משמעותיות על הטלת האחריות על כתפי הנשים במקום על המערכת – מהווה משאב חשוב בחוויות חיים של לא מעט נשים ממעמד נמוך.

אורלי בנימין (2012) ניתחה כיצד כרסמו מדיניות ואידיאולוגיה ניאו-ליברליות בהישגים השונים של תנועות הנשים ובמאבקי הנגד בישראל: עם התבססות של ממשלות ימין, דרך

מנגנוני הפרטה, שיתופי פעולה בין המדינה וגופים פרטיים המדגישים רק שיקולי רווח. כנגד, מתקיימות פעולות מאבק שיטתיות ומשותפות לנשים, שתרמו לעיצובה של מודעות ציבורית לקיפוח המתמשך של נשים בעוני. כך למשל, בשנת 2003 הודיע שר האוצר דאז בנימין נתניהו על קיצוץ מסיבי של קצבאות לנזקקים, ובמיוחד קצבאות הבטחת הכנסה לאימהות יחידניות. בתגובה יצאה ויקי קנפו, אם יחידנית ממצפה רמון, בצעידת מחאה מביתה למשרד האוצר בירושלים, כשהיא אוחזת בדגל ישראל. צעדת המחאה של קנפו משכה תשומת לב ציבורית רבה והפכה לחלק מהזיכרון הקולקטיבי של המחאה החברתית בישראל. פעולת המחאה שלה הביאה להצטרפות של נשים וארגוני מחאה נוספים למאבק, אולם לא הצליחה לשנות את הגזירות הכלכליות, שהיו חלק ממהלך כולל להפחתת ההוצאה הממשלתית בתחומי הסעד והרווחה (דאהן-כלב, 2012).

השינויים שחוללה המדיניות הניאו-ליברלית הם דרמטיים, אך אינם דטרמיניסטיים. מערך השירותים החברתיים בישראל עודו מקיף יחסית (ודאי ביחס למצב בארצות הברית), ואל תהליכי המסחור וההפרטה התלוותה המשכיות מסוימת במתן השירותים והתרחבות של מעגל הזכאים לקבלם (שלו, 2004). במקביל אנו עדות למגמה של התאגדות העובדים והגברת הביטחון התעסוקתי של חלק מן העובדות ברבדים הנמוכים של שוק העבודה. ארגונים דוגמת הקואליציה הארצית להעסקה ישירה, כוח לעובדים, שדולת הנשים והאגודה לזכויות האזרח מנהלים יחד מאבק עיקש נגד הפרת זכויות של עובדות ועובדים המועסקים באמצעות חברות קבלניות, ולמען העסקה ישירה. בשנים האחרונות בולטים במיוחד המאבקים למען העסקה ישירה של עובדות ניקיון באוניברסיטאות, ברובן נשים מקבוצות מוחלשות (בנימין, 2017; עמוס, 2017). ארגון מאבק בולט שהוקם בראשית שנות האלפיים הוא "אחותי". ארגון זה הוקם כתגובה להתעלמות תנועת הנשים בישראל מסוגיות של צדק חלוקתי וממצבן של נשים מזרחיות הנאבקות על הישרדות כלכלית ולא על השתלבות בעמדות מפתח בזירה הציבורית (ליר, 2007).

בפעולות הסיוע לנשים מקבוצות מוחלשות בולטות עמותות המעניקות הכשרה מקצועית לפיתוח יזמות כלכלית בקרב נשים מהפריפריה החברתית. עמליה סער (Sa'ar, 2016) טוענת בניתוחה כי אזרחות כלכלית מעוגנת בחוזים מגדריים, ובכך מצביעה על המתח בין תפיסות מסורתיות של נשיות וגבריות לבין המשגה הגברית של אזרחות כלכלית. בסופו של דבר, טוענת סער, כי תוכניות אלו, המאופיינות בז'רגון פמיניסטי ומצהירות על מטרות העצמה כלכלית עבור נשים, לא סייעו לצמצום פערים ואי־שוויון חברתי אתגר מעמדי. תוכניות מעין אלו, כפי שמראה גם הלמן (2014), התעלמו בפועל מתפקידן של

נשים בספֶרה הביתית כאימהות, רבות מהן יחידניות. כחלק מתפיסת האזרחות הכלכלית, הציפייה היא שנשים ימשיכו בעבודת הטיפול במסגרת המשפחתית לצד תעסוקה יציבה, אלא שהאופן שהן משלבות בין הזירות נותר עניינן הפרטי, ולא עניין המדינה או החברה.

מאבק בולט נוסף נגד השלכות המדיניות הניאו־ליברלית הוא המאבק למען זכויות לדיור ציבורי. עם צמצום האחריות המדינתית חלה לאורך השנים ירידה משמעותית במספר הדירות העומדות לטובת הדיור הציבורי. אף שהדיון בנושא מבכר להשתמש במושגים דוגמת "בני השכונות" או "פריפריה", הרי שהרוב המכריע של דיירי הדיור הציבורי, מהדור הראשון ועד הדור השלישי, הן נשים מזרחיות (חרבון, 2012). תנועות כגון "לא נחמדים, לא נחמדות", "צוות דיור ציבורי" ו"שוברות קירות", הכוללות בעיקר נשים מזרחיות (בהן האקטיביסטיות ריקי כהן בן לולו, ספיר סלוצקר עמראן וכרמן אלמקייס), נאבקות להקצאת דירות נוספות ולשיפור התנאים בדירות הקיימות. נשים אלה נאלצות להיאבק גם באלימות מינית ובהתעללות שהן חוות מגברים בעלי כוח בשירות הציבורי (כהן בן לולו, 2017). גם מאבק זה ספג מכה קשה תחת הממשלה הנוכחית, כאשר בפברואר 2023 החליט שר השיכון יצחק גולדקנופף שלא להאריך את תוקף חוק הדיור הציבורי, שאפשר לדיירות לרכוש את הדירות שבהן גרו בהנחה של עד 90% ממחיריהן (כהן ופלג, 2023).

אם כן, לצד ההכרה בשירותים שמדינת הרווחה עדיין מספקת בישראל, יש כרסום מתמשך בשירותים אלה כתוצאה של מדיניות חברתית כלכלית ניאו־ליברלית. הידרדרות הדיור הציבורי, הצמצום המסיבי בקצבאות, עליית שיעור העוני וחוסר הביטחון התעסוקתי, ממשיכים לאפיין את חיי היום־יום של נשים מקבוצות מוחלשות (חרבון, 2022; Kaplan et al., 2022).

קונפליקט שלישי: נשים לכודות בין דת ומדינה

סוגיות המחברות בין מגדר, דת ומדינה אינן עניין מגזרי לנשים דתיות בלבד או לנשים יהודיות בלבד. בשל הקשר ההדוק בין דת למדינה בישראל, כל אחת מהדתות רלוונטיות לעיצוב מדיניות מגדרית המשפיעה על חיי היום־יום של נשים. מבנה זה דומה למרבית מדינות המזרח התיכון, שבהן החוק הדתי הוא שקובע בענייני נישואים, גירושים, אפטרופסות וירושה, ומבסס את בעלות הגבר על האישה (רק בתורכיה, תימן ותוניס יש גם חוק אזרחי אלטרנטיבי לחוק הדתי). הסטטוס האזרחי במדינות אלה מבוסס אם כן על

הסטטוס הדתי (Suad, 1996). הקטגוריות של דת, מגדר ומדינה, טוענות הרצוג ולפידות־פירילה, משמשות "גורם מעניק משמעות, ממשמע ומגייס, אך בה בעת מדכא; גורם המחולל מאבקים אך גם משתיקם... מגדר, דת ומדינה, שלובות זו בזו, מעצבות זו את זו ומקיימות ביניהן יחסי גומלין סבוכים" (10–11, 2014). ההצטלבות בין דת ומדינה מגבילה את יכולתן של נשים לפעול כשחקניות שוות זכויות במרחב הביתי ובמרחב הציבורי, וחלקן עדיין נאלצות להיאבק על זכויות אזרחיות בסיסיות בשל כך. על אף הרלוונטיות של דתות נוספות, בשל דומיננטיות היהדות בישראל בחרנו להתמקד בה. בחלק זה נעסוק אפוא בשלושה מאבקים עכשוויים של נשים יהודיות בישראל בתחום זה: המאבק למניעת הפרדות מגדריות במרחב הציבורי, המאבק למען מסורבות גט, ומאבקן של נשות הכותל.

נפתח בסוגיה החובקת כול של הפרדה מגדרית במרחב הציבורי בישראל. ההפרדה המגדרית נגזרת מהאיסור ההלכתי על הסתכלות על בני המין השני, ועל התערבות בין שני המינים, כדי למנוע תאוותנות או תשוקה כלפי אובייקטים שאינם המושא הלגיטימי לתשוקה מינית. אך איסור ההסתכלות חל על גברים בלבד, בעוד הלכות הצניעות מכוונות בעיקר כלפי נשים (רוס, 2007). בכך, שיח הצניעות, שהוא הבסיס להפרדות מגדריות, מבטא הטיה מגדרית מובהקת, ובסיס לא־שוויון מגדרי מתמשך (הרטמן־הלברטל, 2003).

הדוגמאות להפרדה מגדרית רבות: מחיקת פניהן של נשים מפרסומות וממודעות, אירועי תרבות בהפרדה מגדרית, הפרדה מגדרית באוטובוסים והדרישה להפרדה ברחובות מסוימים בבית שמש ובשכונת מאה שערים בירושלים. ריבוי תופעות ההפרדה המגדרית הביא את הממשלה לקבוע ב־2014 (החלטה 1526) כי "תופעת הדרת הנשים במרחב הציבורי היא תופעה חמורה המתאפיינת בהפלייתן של נשים באשר הן נשים המחייבת פעולה ממשלתית אקטיבית לביעורה...". אולם למרות העלייה במודעות לבעייתיות שבהפרדה מגדרית, נראה כי במציאות החברתית בישראל הולכות ומתרבות תופעות אלה (כרמי ושפירא־רוזנברג, 2012; ששון־לוי, 2013).

במוקד המאבקים נגד הפרדות מגדריות עומדת סוגיית ההשכלה הגבוהה לחרדים. יופי תירוש (2019) מראה כי מאז 2012 המועצה להשכלה גבוהה (מל"ג) מעודדת ומסבסדת תוכניות לשילוב חרדים באקדמיה, יעד שנתפס חיוני להגדלת השתתפותם של גברים חרדים בשוק העבודה. המל"ג תופסת את ההפרדה המגדרית כהכרחית להצלחת התוכניות האקדמיות. אולם המתנגדות לתופעה רואות בהפרדה בין המינים באקדמיה אפליה, הפוגעת פגיעה לא־חוקתית בזכות הנשים החרדיות לשוויון, ובכבוד האדם. הטענה העיקרית היא שמעצם הפרדתם הנפרדים אינם שווים, ורק מין אחד (הנשים) מופלה. הטענה המשנית

היא שמלבד הפסול העקרוני שבהפרדה, היא מתקיימת בפועל בתנאים מפלים (תירוש, 2019). תירוש מדגישה כי פרקטיקת ההפרדה היא תזכורת יומיומית למערך שלם של תפיסות בדבר שוני מהותני בין גברים לנשים, וזאת בהקשר שבו השוני אינו רלוונטי לפעילות שעל הפרק. הסימון המיני של סטודנטיות (ושל מרצות) דרך כניסתן בשערי כניסה נפרדים או באמצעות זמני לימוד נפרדים ולמידה בכיתות נפרדות, תורם לשימור החשיבה הסטריאוטיפית. יש לזכור כי ההפרדה אינה מתחייבת מההלכה (Irshai, 2013), אולם המדינה, אשר תופסת את קבוצת המיעוט החרדי באופן מונוליטי, מקבלת כמובן מאליו את שיח הצניעות המחמיר, ואינה קשובה לשלל הקולות הקיימים בקרב החרדים, בפרט לא לקולות הנשים המתנגדות להפרדה.

המאבק הציבורי צבר תאוצה, ובעקבותיו קבע בית המשפט העליון ביולי 2021 כי לשם הגברת השילוב של הציבור החרדי בשוק העבודה רשאית המל"ג לקבוע מסלולי לימוד בהפרדה מגדרית, אולם יש לאסור על הפרדה במרחבים הציבוריים בקמפוסים. עוד נקבע כי מדיניות המאפשרת הדרת ממשלולים שבהם לומדים גברים בלבד מהווה אפליה אסורה, ויש לבטלה לאלתר. אלא שבהסכמים הקואליציוניים של הממשלה ה־37 עלתה הצעה לתיקון לחוק איסור אפליה במוצרים ובשירותים, כך שהפרדה מגדרית לא תיחשב אפליה אסורה (טהון־אשכנזי, 2022).

מעבר לאקדמיה, החשש העיקרי הוא מפני התפשטות נורמת ההפרדה לתחומי חיים אחרים, ואכן בשירות הציבורי הולכות ומשתרשות מסגרות מופרדות (קשתי, 2020). כך, כנס שעסק בדיני משפחה נערך בהפרדה, קורס הפרמדיקים של מד"א לבני ובנות השירות הלאומי ייערך תוך הפרדה מגדרית (ינקו, 2023), ובבתי הספר היסודיים של הציבור החרד"לי מורידים את גיל ההפרדה המגדרית עד שזו נהפכת מתופעה חריגה לנורמה מקובלת (תירוש, 2019). ההפרדה המגדרית קיבלה גיבוי מהממשלה ה־37 (2022), וכך למשל השרה להגנת הסביבה עידית סילמן קראה למסד פיילוט לרחצה נפרדת במעיינות רשות הטבע והגנים (אטינגר, 2023).

בניגוד לעמדות הגורפות נגד הפרדה מגדרית, ששוין־לוי (2013) טענה כי הפרדה לא תמיד ולא בהכרח מלמדת על הדרת נשים, ויש לשאול בכל אירוע מחדש מי הוא יוזם ההפרדה, אילו אינטרסים היא משרתת ומה הרציונל שלה. לטענתה, כשנבחן כל מקרה לגופו, נראה כי יש הפרדות שתורמות לנשים ואף מקדמות אותן, למשל מרפאות לנשים או מרכזי סיוע לנפגעות תקיפה מינית. גם חלק מהנשים החרדיות תומכות בהפרדה מגדרית באקדמיה, בשל החשיבות של מוביליות שתאפשר להן השכלה גבוהה. טענה דומה העלתה ברק־קורן

(2022), שהציעה לנתח כל הפרדה מגדרית לפי שלושה צירים מרכזיים: ציבוריות ההפרדה, שוויוניות ההפרדה ורצונויות ההפרדה. לגישתה, כאשר ההפרדה היא בבירור ציבורית, מפלה וכפיה, יש לאוסרה; וכאשר היא בבירור פרטית, שוויונית ורצונית, ניתן להתירה. אולם שאלת התמיכה מרצון של נשים בהפרדה מגדרית נתונה בסימן שאלה. נזכיר שגם במקרה של האוטובוסים המופרדים טען בית המשפט בשם עקרון הרב-תרבותיות כי ההפרדה רצונית, אולם טענה זאת התגלתה כבעייתית כשהתברר שנשים ננפו, ולעיתים אף ספגו קללות ונאצות כשהתיישבו בקדמת האוטובוס. לכן טוענת רימלט (2012) כי כשמערכת המשפט מאמצת גישה של רב-תרבותיות היא מעניקה למעשה עדיפות לעמדות תרבותיות מסורתיות על-פני עמדות ליברליות יותר בקבוצת המיעוט (רימלט, 2012). מכאן ייתכן שהזכות לרב-תרבותיות היא בעצם זכותם של החזקים בקבוצת המיעוט להמשיך ולהשליט את עמדותיהם (Irshai, 2013).

נושא מרכזי שני במאבקים של הפמיניזם האורתודוקסי נוגע בבעיית העגונות ומסורבות הגט. המעמד הלימינלי המתמשך של נשים מסורבות גט, שאינן מקיימות חיי נישואין ואינן גרושות, ומתפקדות כאימהות יחידניות אף שאינן מוכרות תמיד ככאלה, מציב את הנשים הללו בעמדה חברתית וכלכלית פגיעה. הן סובלות מסחטנות, מניצול, ומחוסר יכולת להתקדם בחייהן האישיים. לכן סרבנות הגט נתפסת כפגיעה אנושה בזכותה הבסיסית של האישה לחירותה, בהיותה כבולה לבעלה מבחינה כלכלית, חברתית ומשפטית; פגיעה בזכותה לשליטה בגופה ובמיניותה, שכן מבחינה הלכתית היא מנועה מלקיים קשר זוגי חדש; ופגיעה בזכותה למשפחה. הבעיה נובעת מאי-שוויון מגדרי מובנה בהלכה, והיא מחמירה בשל התנהלות ואכיפה נוקשה מצד בתי הדין הרבניים, שלהם הסמכות המשפטית הבלעדית בתחום דיני האישות. מכאן שאין זו בעיה של מסורבות הגט בלבד, אלא מדובר בתופעה מערכתית בעלת השלכות ממשיות על מעמדן האישי של כלל הנשים היהודיות בישראל (עיר-שי וציון-וולדקס, 2013).

רבים מסכימים כי חומרתה של תופעת סרבנות הגט בישראל נובעת משיקולים פוליטיים שאינם הכרחיים לנרטיב הדתי ולהלכה כיום. שיקולים אלה קשורים לסטטוס-קוו בנושא דת ומדינה בישראל, להרכב המפה הפוליטית, לכוחן של מפלגות חרדיות ולהשפעתן על מינוי דיינים, להתנהלות בתי הדין וכדומה. ושוב, בהסכמים הקואליציוניים של הממשלה ה-37 (2022) סוכם על הרחבת סמכויות בתי הדין הרבניים, מהלך שישפיע לא רק על תנאי הנישואים והגירושים במרחב הביתי, אלא גם על מעמדן של נשים (בעיקר חרדיות) בשוק העבודה.

מסוף שנות ה-80 התגבשו מספר ארגונים למאבק משותף לשינוי מעמדן של מסורבות גט. בשנת 1989 הוקמה קואליציית "עיקר" (הקואליציה הבין-לאומית לזכויותיהן של עגונות ומסורבות גט), המאגדת תחת קורת גג אחת 26 ארגונים שחברו לפעולה משותפת בתחום המאבק בסרבנות גט. הפעילות המובילות בקואליציה הן נשים שמזדהות כאורתודוקסיות, חלקן טוענות רבניות בהכשרתן, הרואות עצמן כפועלות מבפנים לשינוי פניהם של ההלכה ושל בתי הדין הרבניים (ציון-וולדקס, 2018). פעילות אלה אינן תמימות דעים אשר לפתרונות לבעיה, ועמדותיהן נעות מהחלת נישואין אזרחיים, הקמת בתי דין דתיים אלטרנטיביים, הטמעה של הסכמי קדם-נישואין או תנאי בקידושין, ועד תיקון שמרני באמצעות מינוי דיינים מתונים יותר (כספי-שילוני ועיר-שי, 2023).

מאז 1997, האספקט הבין-לאומי של הקואליציה הצטמצם, ועיקר פעילות הארגונים ממוקד בישראל. התפתחות חשובה בפעילות המאבק של הקואליציה היא מעורבותן ההדוקה של טוענות רבניות המייצגות נשים עגונות בבתי המשפט הרבניים. מאמצע שנות האלפיים ממשיכה קואליציית "עיקר" במאבק על-ידי מתן פתרונות שיטתיים לבעיית מסורבות הגט, השתתפות בוועדות הכנסת, עבודה מול גורמים בממשלה ויצירת קמפיינים בתקשורת. אחד ההישגים המשמעותיים של הקואליציה מתבטא בחוק הסנקציות (2012), שקבע כי בתי המשפט הרבניים אחראים להטלת סנקציות אזרחיות על סרבני גט (Zylberberg, 2021).

מאבק טעון נוסף הנכרך בסבך יחסי דת-מגדר-מדינה עולה ממחאת נשות הכותל. ארגון נשות הכותל נוסד בדצמבר 1988 בידי קבוצה של 70 נשים יהודיות (אורתודוקסיות, קונסרבטיביות, רפורמיות וחברות בזרם ליהדות מתחדשת), שביקשה לקיים תפילת נשים הלכתית-אורתודוקסית בראש חודש בכותל המערבי. מאבקן של נשות הכותל לשוויון עוסק בהגדרת זהותן הדתית אל מול האלימות הדתית שהופעלה נגד נוהג התפילה שלהן בכותל ואל מול הווטו הציבורי שהתלווה אליה (שקדיאל, 2004; רדאי, 2007). ביתר פירוט, הקבוצה נאבקה על זכותן של נשים להתפלל בקבוצה ובקול, לקרוא בתורה, להניח תפילין ולהתעטף בטליתות ב"עזרת הנשים" בכותל המערבי. במהלך התפילות בכותל ספגו הנשים, וממשיכות לספוג עד היום, קללות, יריקות ואף תקיפות אלימות יותר (Jobani & Perez, 2017). סוגיית תפילת הנשים בכותל נידונה בבתי משפט בהרכבים שונים מאז תחילת שנות ה-90. בעקבות מאבקן ולאחר גלגולים משפטיים שונים השיגו נשות הכותל בשנת 2016 הכרה משפטית בזכותן להתפלל בקול, עם טלית, תפילין וספר תורה. אולם רב הכותל שמואל רבינוביץ' אוסר עליהן את התפילה לפי דרכן באמצעות תקנות האוסרות

על נשים כל גישה לספר תורה, ובכך חוסם את גישתן לספר תורה במקום קדוש וציבורי בישראל. ההתנגדות החזקה לנשות הכותל נובעת בעיקר מכך שבפרקטיקות התפילה שלהן יש משום ניכוס של סמלים מגדריים גבריים, והן מכעיסות במיוחד כאשר הן מתפללות בפומבי, במרחב המהווה סמל דתי ולאומי (עיר-שי וציון-וולדקס, 2013). כך, הכותל מהווה היום סמל לתופעת הדרתן של נשים בדת ובמרחב הציבורי בישראל. שלוש המחלוקות שנדונו בחלק זה מעידות על יכולתן המוגבלת של נשים בישראל להשתתף כשחקניות שוות במרחבים ביתיים וציבוריים כאחד, בשל המתחים המתמשכים בין סוגיות של מגדר, דת ומדינה. סוגיות אלה באות לכדי ביטוי גם בקונפליקט האחרון, העוסק בשילוב נשים בצבא.

קונפליקט רביעי: מיקוח על מקומן של נשים בצבא

בשל מרכזיות הצבא בחברה הישראלית בחרנו להתייחס לוויכוח על מקומן של נשים בצבא כקונפליקט האחרון. אף שנשים בישראל מגויסות בגיוס חובה מאז 1948, נראה כי עד לאחרונה לא נתפס שירות הנשים כמובן מאליו, והמשיך לעורר מחלוקות בתוך הצבא ומחוצה לו גם בשנה ה-75 למדינה. ייתכן שהשתתפותן האינטנסיבית של נשים במלחמה שהחלה ב-7 באוקטובר 2023 מעידה על שינוי משמעותי בתפיסה הציבורית של שירות נשים בצבא, אך מוקדם מדי להסיק מסקנות בשלב זה.

המבנה השוויוני לכאורה של גיוס חובה לנשים יכול היה לשדר שוויון מגדרי גם באזרחות, אולם בפועל הצבא עדיין מהווה טריטוריה היפר-גברית והיררכית. נשים מהוות 34% מהמשרתים בצבא הישראלי, הן משוחררות משירות בקלות על בסיס נישואין, היריון או דת, ושירותן קצר בשמונה חודשים משירותם של גברים (Sasson-Levy & Lomsky, 2022). עד אמצע שנות ה-90 שמר הצבא על חלוקת עבודה מגדרית נוקשה, שבה מרבית החיילות שירתו בתפקידים נשיים מסורתיים, ולפחות 40% מהן שירתו בתפקידי פקידות (ששון-לוי ולומסקי-פדר, 2018). שינוי משמעותי במשטר המגדרי של הצבא התרחש ב-1995, כאשר בבג"ץ אליס מילר קיבל בית המשפט העליון החלטה המחייבת את הצבא לאפשר גיוס נשים לקורס טיס. קביעה זאת הובילה לפתיחת תפקידים קרביים נוספים בפני נשים, כגון: הגנה אווירית, חי"ר גבולות, חובלות, משמר הגבול ותותחנים. קורסים רבים בצבא – מטירונות ועד קורס קצינים – אוחדו, כך שכיום חיילים וחיילות עוברים יחד את מרבית הקורסים (Sasson-Levy & Amram-Katz, 2007). מאז שנות

האלפיים הוקמו חמישה גדודים מעורבים מגדרית, הפועלים בעיקר בגבולות מצרים וירדן. חיל הנשים בוטל, ובמקומו הוקם גוף היהול"ן (יועצת הרמטכ"ל לענייני נשים), שהוחלף בהמשך ליהול"ם (יועצת הרמטכ"ל לענייני מגדר). אגף היהול"ם עוסק במדיניות שילוב הנשים בצבא, בהתמודדות עם הטרדות ופגיעות מיניות, בפיתוח מנגנונים העונים על צורכי חיילים וחיילות טרנסג'נדרים, ובסוגיות הקשורות לקונפליקט בין משפחה לשירות צבאי. כתוצאה משינויים נרחבים אלה, זירות צבאיות מסוימות מאפשרות היום כינון מחדש של זהויות נשיות וגבריות, ונשים מקבלות הזדמנות, גם אם ארעית, לחצות גבולות מגדריים מסורתיים.

אולם על אף הרפורמות הללו, מבנה הליבה של צה"ל נותר ממוגדר. באופן רשמי, 86% מהמקצועות הצבאיים פתוחים עבור נשים, ונשים מהוות 17% מכלל הלוחמים בצבא (שרביט ברוך, 2022). אולם נשים מודרות עדיין מחטיבות החי"ר ומיחידות העילית של הצבא, אשר השירות בהן מהווה שלב הכרחי בקידום לתפקידים בצמרת הצבא. תקרת הזכוכית עבור נשים בצבא ממוקמת במעבר מדרגת רס"ן לדרגת סא"ל (חמש דרגות מתחת לפסגת ההיררכיה הצבאית). כך, בשנת 2019 היוו נשים 26% מכלל המשרתים בדרגת רב-סרן, ורק 17% בדרגת סגן אלוף. בדרגות הבאות נשים מהוות מיעוט זניח – 9% בדרגת אלוף משנה (דובר צה"ל 2019), 4% בדרגת תת-אלוף ו-5% בדרגת אלוף (כלומר שתי נשים בלבד בשנת 2021) (קובוביץ, 2021). אם כך, המשטר המגדרי של הצבא רחוק מלהיות שוויוני.

יתר על כן, מעמדן של הנשים במקומות החדשים שאליהם הגיעו אינו יציב ובטוח בשל התנגדויות מתוך הצבא ומחוצה לו. שילוב הנשים בתפקידי לחימה נתקל בהתנגדות נמרצת של רבני הציונות הדתית, ובעיקר של רבני המכינות הצבאיות. לטענתם, שירות משותף לא מאפשר לחיילים הדתיים לשמור על כללי הצניעות, ולכן מקשה עליהם לשרת ביחידות השדה. התנגדות הרבנים הביאה להקמת ועדה אשר ניסחה את כללי "השילוב הראוי" לשירות משותף. כללים אלה, אשר פורסמו בשנת 2002, קיבעו תנאים המאפשרים הפרדה מגדרית בתוך יחידות מעורבות (פלוגה גברית בתוך גדוד מעורב), ואף קבעו מגבלות ביחס ללבוש של נשים (לרר, 2010). אלא שגם כללי "השילוב הראוי" נתפסו כפשרה בעיני חלק מרבני הציונות הדתית, אשר ביקשו שחיילים ישרתו ביחידות שדה שלא יהיו בהן נשים כלל, גם לא כמדריכות או כפקידות. למרות יישום מחמיר של כללי השילוב הראוי טענו הרבנים כי הצבא פוגע בערכים של החיילים הדתיים, למשל, בחובה להשתתף בהכשרות גופניות שמועברות בידי מדריכות, או בשמיעת הרצאות בנושא סובלנות כלפי להט"בים.

על רקע המשך התרעומת בקרב רבים בצינונת הדתית אישר הרמטכ"ל בשנת 2017 את תקנות "השירות המשותף", הפוטרות חיילים דתיים מפעילויות משותפות עם חיילות, כולל שמירות וניווטים. תקנות אלו משמרות את התפיסה כי שירות צבאי משותף של גברים ונשים כפוף לערכים דתיים, תוך מתן העדפה לרגישויות החיילים הדתיים על פני זכות החיילות לשירות צבאי שוויוני. לתופעת ההדתה של החברה הישראלית בכלל (Peri, 2012), ולהתפתחות של תיאוקרטיה של הצבא בפרט (Levy, 2020), ישנן השלכות ברורות על תפקידים והזדמנויות של נשים בצבא. כתוצאה ממגמות אלו, נשים מודרות מתפקידים ביחידות המאופיינות בדומיננטיות של חיילים דתיים, והן מהוות מטרה לקמפינים חוזרים ונשנים של ארגונים המתנגדים באופן נחרץ לשירותן (למשל, הפורום לחוסן צה"ל, מפלגת נועם וארגון חותם, שהמשיך את הקמפיין נגד שילוב נשים בלחימה אפילו בזמן המלחמה).

נראה כי אחת הסיבות להתנגדות רבנים לשירות צבאי של נשים היא העלייה העקבית בשיעור הנשים הדתיות המתגייסות (אמיר, 2021), אף שהן פטורות משירות. הרבנים חוששים שהנשים הדתיות יתפשרו בשירות הצבאי בנושאי צניעות או יעזבו בכלל את אורח החיים הדתי. כך למשל התבטא יגאל לוינשטיין בפני תלמידיו כשהיה ראש המכינה הקדם-צבאית עלי שבשומרון:

שיגעו לנו את הילדות [...] מגייסים לנו אותן לצבא. הן נכנסות יהודיות, הן לא יהיו יהודיות בקצה. לא במובן הגנטי. כל מערכת הערכים שלהן תשתבש, סדרי עדיפויות – בית, קריירה. ישגעו את כולן, אסור להסכים לזה, מי יתחתן איתה? (אטינגר, 2017).

תגובות מן הסוג הזה עלו גם בכנסת, כשחבר הכנסת (היום שר) בצלאל סמוטריץ' טען כי "שירות ביחידות מעורבות הוא שירות שפוגע במבצעות של צה"ל, בכשירות שלו, ביכולת שלו לעמוד במשימותיו" (קרני ואזולאי, 2019).

הוויכוחים על שירות הנשים בצבא אינם תיאורטיים, אלא יש להם השלכות יומיומיות על אופי השירות של החיילות. החיילות נחשפות לשיח השולל את יכולתיהן, והן נמצאות בלחץ מתמיד להוכיח כי הן ראויות לתפקידים החדשים ונחוצות לצבא (לומסקי-פדר וששון-לוי, 2021). עד המלחמה קיבלו לוחמות יחס מזלזל ומשפיל על שירותן, הן בצבא עצמו, הן בשיח הציבורי בישראל. כך, מחקר מקיף העלה כי גם חיילות שמשרתות בגדודים המעורבים נתקלות באופן מתמשך בהפחתות ערך ואף בהטרדות מיניות מקרב חיילים

ומפקדים (ששון-לוי ולומסקי-פדר, 2021). הגם שלצבא יש מדיניות ברורה שנועדה למנוע הטרדות מיניות ולהתמודד עם התופעה, הרי שבסיסים רבים אינם מהווים מרחב בטוח עבור נשים.

אפשר לסכם שהמשטר המגדרי של הצבא כיום אינו מבנה אחוד וקוהרנטי, אלא שדה דינמי, הפועל תחת השפעתם של הגיונות וכוחות מנוגדים אשר יחד מעצבים את המבנה המגדרי של הצבא. מן הצד האחד כוחות ליברליים, כוחות בירוקרטיים (צורך בכוח אדם), ולעיתים גם כוח ההתנגדות של הנשים עצמן, פועלים לשיבוש הסדר המגדרי הישן, ולכינון מבנה מגדרי שוויוני יותר. מולם, הגיונות גבריים, קבוצות דתיות ניאור-שמרניות (בהן גם חברי כנסת) פועלים להחזרתו של סדר מגדרי היררכי (לרר, 2010; טמיר, 2022). בדינמיקה בין הכוחות וההגיונות הדוחפים לשילוב הנשים לבין אלה המבקשים לדחוק אותן לשוליים מתהווים מופעים שונים של שוויון ואי-שוויון בזירות שונות בצבא, ודרכי התמודדות שונות בכל זירה.

בתוך הקשר פרדוקסלי זה עולות שאלות רבות על שירותן של נשים בצבא: מהו הערך של שירות נשים בתפקידים שונים בצבא היום? מהם המחירים שונים מקבוצות חברתיות שונות משלמות במהלך שירותן (למשל, הטרדות מיניות, הפחתות ערך)? ומהו היחס בין ערך השירות למחירים שהוא גובה? המאבק לשילוב נשים בתפקידי לחימה מניח שככל שנשים יהיו מוכנות להקריב עצמן למען ביטחון המדינה כמו גברים, כך יקנו את מעמדם בציבוריות האזרחית בישראל. בניגוד לתפיסה רווחת זאת, פרנסס רדאי (2000) טענה שאין קשר הכרחי בין מעמדם של נשים בצבא לבין מעמדם באזרחות, וההתגייסות של נשים לתפקידים קרביים אינה משתקפת בהמשך בחברה האזרחית. זוהי טענה חזקה שעומדת עדיין במרכז ויכוחים פמיניסטיים בישראל, ויש לבחון אותה מחדש אחרי מלחמת אוקטובר 2023, בפרט בעקבות הבולטות הייחודית של נשים במלחמה הנוכחית.

סיכום

“עליך לרוץ הכי מהר שאת יכולה, כדי להישאר באותו המקום”

(לואיס קרול, מבעד לראי ומה אלס מצאה שם)

בחרנו לסיים את המאמר עם הציטוט שפותח את דו"ח שדולת הנשים בישראל משנת 2010, אשר מצליח ללכוד במדויק את הסיזיפיות המאפיינת את תהליכי (אי-)השוויון המגדרי בישראל, גם יותר מ-13 שנים אחרי שפורסם. תהליכים לקידום מעמדן של נשים מקבוצות חברתיות שונות הם קשים ומורכבים בכל מקום, אולם המציאות הישראלית הבלתי-צפויה תורמת נדבך נוסף לתבנית הסיזיפית שתוארה במאמר. התחלנו לעבוד על המאמר בתקופת מגפת הקורונה, המשכנו את העבודה עליו עם עליית הממשלה שביקשה להוביל הפיכה משטרית בישראל, וכעת אנחנו בעיצומה של מלחמה בעזה בעקבות הטבח שעשה החמאס ביישובי עוטף עזה ב-7 באוקטובר 2023, במהלך שלוש השנים האחרונות. לכל אחת מהתופעות הקשות הללו בפני עצמה יש השלכות סוציולוגיות מרחיקות לכת על מיקומן של נשים בישראל. כל תופעה מוסיפה נדבך חדש להתייחסות בנוגע למעמדן של נשים, ובעיקר מלמדת על כך שאין מדיניות עקבית ומסודרת ביחס לשוויון מגדרי, וכי שוביניזם עדיין פועל באופן שיטתי בחברה הישראלית. מאמר זה בוחן את תנועת “ההתקדמות ונסיגה” ביחס לארבעה קונפליקטים בולטים שעיימם מתמודדות נשים בישראל העכשווית: אלימות גופנית ומינית, השלכות הכלכלה הניאו-ליברלית, הקשר ההדוק בין דת למדינה, והשתתפות נשים בצבא.

בשני העשורים האחרונים, ההתדרדרות במעמדן של נשים במדינות שונות מוסברת בעלייתם של כוחות ימניים שמרניים, המבקשים לכונן משטר סמכותני א-ליברלי, ומקדמים תפיסות מסורתיות של תפקידי מגדר ושל זהויות מגדריות. כך למשל, במדינות כגון הונגריה ופולין, כוחות א-ליברליים הפכו דומיננטיים עם עלייה לשלטון של מפלגות ימין קיצוני. באידיאולוגיה הא-ליברלית, פוליטיקה של שוויון מגדרי מתפקדת כסמל מאחד לכל מה שנתפס כבעייתי במשטר דמוקרטי ליברלי. תפיסות מסורתיות של התא המשפחתי (family mainstreaming) ומדיניות אנטי-מגדרית מוצהרת ביחס לזכויות נשים משמשות כעמודי תווך, שבאמצעותן מתגברת אידיאולוגיה א-ליברלית והופכת נפוצה יותר באירופה ובארצות הברית (Grzebalska & Petó, 2018). אם בדמוקרטיה ליברלית אמורה המדינה להגן על האפשרות של האזרחים לממש את זכויותיהם, הרי שבדמוקרטיה א-ליברלית נשללות מהאזרחים, ודאי מאזרחים מקבוצות מוחלשות, חלק מהחירויות

האזרחיות הבסיסיות כגון חופש הביטוי, חופש ההתארגנות, וההגנה על הגוף. ואכן יש הטוענות כי במדינות מסוימות באירופה, ההידרדרות במעמדן ובזכויותיהן של נשים נובעת משינוי פרדיגמטי בתפיסת האזרחות, וביחס בין האזרחים למדינה. כך גם בישראל. ההפיכה המשפטית שהובילה הממשלה הנוכחית עד אוקטובר 2023 דחפה לכיוון א-ליברלי, והעלתה חששות רבים ומוצדקים אשר לדחיקת זכויות הנשים לאחור. ההפיכה עלולה לסכן את חירותן של נשים במגוון היבטים – החשש מהעדר הגנה משפטית של בג"ץ; הגברת הסמכויות של בתי דין רבניים; דחיקת נשים מעמדות כוח בפוליטיקה ובארגוני מדינה; התנערות ממהלכי חקיקה קודמים מיטיבים עבור נשים ועוד (בן-גל הירשהורן, 2023). לכן, כחלק מהמחאה נגד ההפיכה המשטרית, אזרחיות בישראל תבעו חוזה חדש עם המדינה, אשר יכלול גם הסדר מגדרי חדש. המלחמה הנוכחית, שפרצה באוקטובר 2023, אף שאנחנו עדיין בעיצומה, מעלה גם היא תפיסות מנוגדות ביחס למקומן ותפקידן של נשים. נשים רבות מוצגות בימים אלה כמי שלוקחות חלק אינטגרלי בקרבות כלוחמות אמיצות, וזוכות להכרה אזרחית על יכולותיהן ופועלן. במקביל נחשפות עדויות המלמדות על תגובות מלגלות ומפחיתות שקיבלו תצפיתניות (מערך המורכב כולו מנשים צעירות) ממפקדיהן כאשר התרעו על התארגנויות חמאס למתקפה קרבה על ישראל (קובוביץ', 2023). חשיפת היחס המקטין שמקבלות נשים בצבא מלמדת על תפיסות שוביניסטיות המשוקעות בתרבות הצבאית, כמו גם בחברה הישראלית המיליטריסטית. לא יהיה זה מוגזם להניח כי היחס המפלה שהוביל להתעלמות מדברי התצפיתניות מהווה חלק מהסיבות שהובילו לתוצאות הטראגיות של מתקפת השבעה באוקטובר. זהו מקרה המלמד שוב כי שוביניזם יכול להרוג, אם בעקיפין או במישרין. במישור אחר מתפרסמים עתה תיאורים קשים מנשוא על אלימות מגדרית ומינית שביצעו מחבלי חמאס בנשים ישראליות באותה מתקפה, הכוללים רצח, אונס, חטיפה והתעללות. לא מדובר כאן בשימוש בנשים כפורקן לאלימות גברית, אלא באונס שיטתי (לא מקרי, לא אד הוק, אלא מתוכנן מראש ומנוהל) כאסטרטגיה של לחימה, כפי שהיה ברואנדה וביוגוסלביה לשעבר. אם כך, המלחמה העלתה נשים כקורבנות של פשעים איומים וגם נשים כלוחמות אמיצות. האם מכאן יעלה סדר חברתי חדש שייתן מקום אחר לנשים ולגברים, בצבא ובאזרחות?

קשה לצפות את הסדר החברתי שיעלה ביום שאחרי. המלחמה הארוכה מעלה שוב על נס גבריות וערכים גבריים, ועלולה להגביר את אי-השוויון החברתי בישראל. על רקע אי-השוויון הממוסד שנשים עדיין מתמודדות עימו בספרות ציבוריות וביתיות בעולם, חוקרות רבות (ראו למשל, England, 2010; Ridgeway, 2011) המשיגו את המהפכה הפמיניסטית כ"מהפכה מושהית" או כ"מהפכה לא גמורה". כפי שהראינו לאורך המאמר

הנוכחי, גם בישראל המהפכה המגדרית רחוקה מאוד מלהסתיים, ונדמה כי בישראל של 2023 היא אף הולכת ומתרחקת. ההתרחשויות הפוליטיות, הלאומיות והכלכליות הקשות המאפיינות את החברה הישראלית בשנים האחרונות, העמיקו את אי־השוויון המגדרי בישראל, ועיצבו באופן משמעותי, גם אם לא קוהרנטי, את המשטר המגדרי בחברה הישראלית, ונראה כי הן יספקו לנשים סיבות רבות נוספות למאבק.

מקורות

אטינגר, יאיר (2017, 7 במרץ, 2017). הרב לוינשטיין על גיוס דתיות: שיגעו לנו את הילדות, הן לא יהיו יהודיות. **הארץ**.

אטינגר, אמיר (2023, 20 במרץ). סילמן תשיק פיילוט לרחצה נפרדת במעיינות רשות הטבע והגנים. **ישראל היום**.

איגוד מרכזי הסיוע לנפגעות ולנפגעי תקיפה מינית (2019). "כן בבית ספרנו: חינוך לקידום מיניות הדדית ולמניעת פגיעה מינית, ישראל 2019". **דו"ח שנתי 2019**.

אנדבלד, מירי, ועמית קפלן (2022). מחיר השקיפות: הערך הכספי של העבודה שלא בשכר: מבט משווה. **סוציולוגיה ישראלית** כג(2).

ארוצה, צ'נציה, טיטהי בהאטצ'ריה, וננסי פרייזר (2022). **פמיניזם ל-99% מניפסט**. חיפה: הוצאת נמלה.

ארלזורוב, מירב (2019, 3 בינואר). הישראליות עובדות הכי הרבה בעולם. **דה־מארקר**.

אשרוב, רון (2020, 9 בינואר). ייצוג הנשים צפוי להישאר נמוך גם בכנסת הבאה. **אתר שקוף**.

בן־גל הירשהורן, ירדן (2023, 6 במרץ). רוטמן טוען שההפיכה המשטרית תיטיב עם זכויותיהן של נשים. היא לא. **דה־מארקר**.

בנימין, אורלי (2012). חקר מגדר בישראל בהקשר של ניאוליברליזציה מואצת והמאמץ לאתגרה. **מגדר** 1: 23-42.

בנימין, אורלי (2017). קפיטליזם, מיקומים צולבים ומדינת הרווחה. בתוך רונה ברייר־גארב, דנה אולמרט, אורנה קזין, ויופי תירוש (עורכות), **קפיטליזם ומגדר: סוגיות פמיניסטיות בתרבות השוק**. ירושלים: ון־ליר.

ברייר־גארב, רונה (2020). עבודות שקופות. **מפתח** 15: 79-100.

בר-צדק, יעל (2022). אי-שפה: אקטיביסטיות, משפטניות ונציגות המדינה בפועל נוכח משמעויותיו המשתנות של החוק למניעת הטרדה מינית. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בראילן.

ברק-קורן, נטע (2022). הפרדה מגדרית במרחב הציבורי: מיפוי תיאורי ומודל נורמטיבי ראשוני. **משפטים נב**.

הארץ (2022, 30 בדצמבר). 30 שרים, חמש נשים, ששה מתנחלים: המספרים מאחורי הממשלה ה-37. **הארץ**.

הלמן, שרית (2014). כיצד קופאיות, מנקות ומטפלות סיעוד הפכו ליזמות: סדנאות מרוחה לעבודה וכינון העצמי הניאו-ליברלי. **סוציולוגיה ישראלית** טו(2): 312-335.

הלפרן, נמרוד (2022, 8 במרץ). מדד תקרת הזכוכית של אקונומיסט: מצב נשים עובדות בישראל הולך ומתדרדר. **דה-מארקר**.

הלר, שושי (2011, 12 במאי). אלימות במשפחה החרדית: הנשים יוצאות למאבק. **כיכר השבת**.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2018, 17 בדצמבר). **הודעה לתקשורת**.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2019). השכלה גבוהה בישראל - נתונים נבחרים לשנת הלימודים תשע"ט (2018/19) לרגל פתיחת שנת הלימודים האקדמית.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2021). מקבלי תארים אקדמיים בשנת תש"ף (2019/20): נתונים נבחרים לרגל סיום שנת הלימודים האקדמית.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2022). לקט נתונים לרגל יום האישה הבינלאומי 2022.

הקר, דפנה (2014). על האומץ לשנות את המשפט ועל הקושי לאמוד את משמעות השינוי. **המשפט ברשת: זכויות אדם ב, 99-110**.

הקר, דפנה, מיה לביא-אג'אי, ומיכל קרומר-נבו, (2014). הזמנה לדיון במתודולוגיות מחקר פמיניסטיות, עמודים 7-31. בתוך מיכל קרומר נבו, מיה לביא-אג'אי ודפנה הקר (עורכות). **מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות**. סדרת מגדרים. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

הרטמן-הלברטל, טובה (2003). כיסוי וגילוי באשה. **דעות**, 17.

הרצוג, אסתר, ואראלה שדמי (2013). **בשר ודמים: זנות, סחר בנשים ופורנוגרפיה בישראל**. חיפה: פרדס.

הרצוג, חנה, וענת לפידות-פירילה (עורכות) (2014). **פרדוקס ספינת תאוס**. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

וייס, אבי (2017). **תמונת מצב המדינה**. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

וייס, אבי (2018). **תמונת מצב המדינה**. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

וייס, אבי (2019). **תמונת מצב המדינה**. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל. חובל, רויטל (2019, 9 בספטמבר). כך העבירו ביניהם אייל גולן ומקורביו מעריצות צעירות. **הארץ**. חסון, יעל (2019, 25 בנובמבר). נפגעות בין הכיסאות: היעדר שקיפות וביצוע חסר במאבק באלימות נגד נשים. **גלובס**.

חסון, יעל, ונוגה דגן-בחגלו (2019). **הגרעון הטיפולי בישראל**. מרכז אדווה.

חרבון, קלריס. (2012). דיור ציבורי, בתוך אריאל הנדל (עורך). **קריאת המחאה, לקסיקון פוליטי (2011-)**. תל אביב: קו אדום, הקיבוץ המאוחד.

חרבון, קלריס (2022). **השתכנות מתקנת: נשים מזרחיות מתקנות עוול ומחפשות בית**. תל-אביב: אדום, הקיבוץ המאוחד.

טהון-אשכנזי, ענת (2022, 30 בדצמבר). ההסכמים הקואליציוניים של הממשלה ה-37 | תיקון לחוק איסור הפליה במוצרים ובשירותים. **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**.

טמיר, רוני (2022). צבא עושה מגדר. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב.

ינקו, אדיר (2023, 9 בפברואר). "לראשונה: החניכים בקורס הפרמדיקים של מד"א לשירות לאומי ילמדו בהפרדה מגדרית". **Ynet**.

ישכר, חדוה (2016). **צומת יולי 1985: הרהור פמיניסטי בעקבות תכנית החירום לייצוב המשק**. חיפה: פרדס.

כהן, עדי, ובר פלג (2023, 13 בפברואר). גולדקנופף הכריע: החוק שאיפשר לדיירי הדיור הציבורי לרכוש דירותיהם בהנחה – לא יוארך. **דה-מארקר**.

כהן בן לולו, ריקי (2017, 28 באוקטובר). איפה הסערה הציבורית על ניצול מיני של דיירות דיור ציבורי? **פוליטיקלי קוראת**.

כספי-שילוני, ניצן, ורונית עיר-שי (2023). "אין לראות בנתבע בעל מכה": נשים נפגעות אלימות עומדות למשפט בפני בתי הדין הרבניים. **משפט וממשל** כה.

כרמי, רות, וריקי שפירא-רוזנברג (2012). **מודרות למהדרין – הפרדה בין נשים לגברים והדרת נשים במרחב הציבורי בישראל**. דו"ח שנתי שני. ירושלים: המרכז הרפורמי לדת ומדינה, התנועה ליהדות מתקדמת.

לוי, לירן, ורן בוקר (2022, 7 באפריל). 8 שנים אחרי: אייל גולן נחקר בפרשת "משחקי חברה". **Ynet**.

לומסקי-פדר, עדנה, ואורנה ששון-לוי (2021). חיילות במרחבי לחימה נאבקות לשוויון: שוליות מגדרית ולגיטימציה משתמעת לאלימות צבאית. בתוך עפרה בן-ישי, ויגיל לוי (עורכים). **חמושים בלגיטימציה: הצדקות לאלימות הצבאית בחברה בישראל**. חיפה: פרדס הוצאה לאור.

ליר, שלומית (עורכת). **לאחותי: פוליטיקה פמיניסטית מזרחית**. תל-אביב: הוצאת בבל.

לרר, זאב (2010). **שוויון נשים בצה"ל? עשור לתיקון לחוק שירות הביטחון, מסמך רקע לשולחן עגול במסגרת המרכז לקידום נשים בזירה הציבורית**, ירושלים: מכון ון ליר בירושלים.

מזרחי-סימון, שלי (2015). **נשים בישראל: סוגיות מרכזיות, מוגש לוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי. מסמך לקראת הכנסת ה-20**. ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת.

מן, יערה (2019, 16 בפברואר). **ישראל שיאנית בתעסוקת נשים**, אבל גם בפערי שכר מגדריים. **דה-מארקר**.

מנדלקורן, רונן (2015). **קיצור תולדות הניאו-ליברליזם בישראל (אחרית דבר)**. בתוך דיוויד הארווי, **קיצור תולדות הניאו-ליברליזם**, עמודים 271–312.

צמרת-קרצ'ר, הגר, נעמי חזן, חנה הרצוג, יוליה בסין, רונה ברייר-גארב, והדס בן-אליהו (2018). **מדד המגדר - אישוויון מגדרי בישראל**. שוות: המרכז לקידום נשים בזירה הציבורית, ירושלים: מכון ון-ליר.

סלאימה, סמאח (2019, 25 בנובמבר). **המאבק באלימות נגד נשים הוא גם מאבק על מקורות הכוח. שיחה מקומית**.

סנדברג, שריל (2013). **לפרוץ קדימה: נשים, קריירה והרצון להנהיג**. תל אביב: הוצאת מטר.

ספרן, חנה, רחלי הרטל, ואורנה ששון-לוי (2016). "הינא]סטוריה לסבית מקומית: פעילות, מאבקים והישגים". בתוך עינב מורנגשטרן, יניב לוינסקי, ואלון הראל (עורכים). **זכויות הקהילה הגאה בישראל: משפט, נטייה מינית וזהות מגדרית**. ירושלים: המכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי ע"ש הרי ומיכאל סאקר, הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים, עמ' 45–79.

עיר-שי, רונית, ותניא ציון-וולדקס (2013). **הפמיניזם האורתודוקסי-מודרני בישראל: בין נומוס לנרטיב. משפט וממשל טו(1-2)**, 233–329.

עמוס, אורנה (2017, 6 במאי). **המאבק להעסקה ישירה באוניברסיטאות עולה מדרגה. הגדה השמאלית: במה ביקורתית לחברה ותרבות**.

ציון-וולדקס, תניא (2018). "אני מאמינה בשינוי מבפנים": אסטרטגיות של נשים יהודיות דתיות במאבק נגד סרבנות גט בישראל. בתוך מירה צורף ותמי רזי (עורכות). **המזרח החדש** (גיליון נושא מיוחד "נשים ומגדר במרחבים מזרח תיכוניים"), עמ' 59–89.

פוגל-ביז'אוי, סילביה (2005). **אם טוב כל כך אז למה רע כל כך? ההיבטים המגדריים של הנאו-ליברליזם בשוק העבודה בישראל**. בתוך: אבי בראלי, דניאל גוטוויין, וטוביה פרילינג (עורכים). **חברה וכלכלה בישראל מבט היסטורי ועכשווי**. שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל.

קובוביץ, יניב (2021, 17 בפברואר). אפס אלופות, תא"ל אחת: בתקופתו של כוכבי נמנעו מינויי נשים לתפקידים בכירים בצה"ל. **הארץ**.

קובוביץ, יניב. (2023, 18 בנובמבר). "מי שיגיד שאי אפשר היה לדעת – משקר": התצפיתניות ראו את חמאס נערך לטבח, אך דבר לא נעשה. **הארץ**.

קמיר, אורית (2008). החוק הישראלי למניעת הטרדה מינית: איפה אנחנו במלאת לו עשור? **משפט ועסקים** ט, התשס"ח, 9–73.

קרני, יובל, ומורן אזולאי (2019, 21 באוגוסט). סמוטריץ' התבטא נגד שירות ביחידות מעורבות – זכה לגינויים נרחבים. **Ynet**.

קשתי, אור (2020, 24 בינואר). הפרדה מגדרית בשירות המדינה: תוכנית הצוערים החדרים ממשיכה בדרכה. **הארץ**.

רדאי, פרנסיס (2000). הצבא: פמיניזם ואזרחות. **פלילים** ט, 185–216.

רדאי, פרנסיס (2007). תביעה לשוויון בהגדרת הזהות הדתית: מקרה נשות הכותל-סאגה בבית המשפט העליון. **המשפט** כד, 10.

רוס, תמר (2007). ארמון התורה ממעל לה, על אורתודוקסיה ופמיניזם (תרגום: רותי בר-אילן). תל אביב: עם עובד.

רופא-אופיר, שרון (2016, 6 במרץ). לכולנו היה נוח להתעלם מנפגעות אונס. לא עוד! **לאשה**.

רימלט, נויה (2012). המשפט כסוכן של רבת-תרבותיות: על אוטופיה ומציאות בפרשת ההפרדה באוטובוסים. **משפטים** מב (3).

שדולת הנשים (2022, 18 בספטמבר). **מי סופר אותך?** מתוך ניוזלטר חדשות השדולה.

שילוח, שחר (2016, 3 בדצמבר). אפקט בוכריס. **אתר העין השביעית**.

שלו, מיכאל (2004). האם הגלובליזציה והליברליזציה "נרמלו" את הכלכלה המדינית בישראל? בתוך אורי רם ודני פילק (עורכים). **שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי**. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 1–84.

שפירא, אסף, עופר קניג, עופר, חן פרידברג, ורעות איצקוביץ'-מלכה. ייצוג נשים בפוליטיקה: מבט השוואתי, מחקר מדיניות 99. **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**.

שקדיאל, לאה (2004). קבוצת נשות הכותל: פמיניזם רדיקלי כהזמנה לשיח ישראלי חדש? בתוך יוסי יונה, ויהודה גודמן (עורכים). **מערבולת הזהויות – דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל**. ירושלים: ון-ליר.

שרביט ברוך, פנינה (2022). פתיחת כלל תפקידי הלחימה בצה"ל בפני נשים. **עדכן אסטרטגי** 25(1), 196–101.

ששון-לוי, אורנה (2013). בין הפרדה מיגדרית להדרת נשים: מיגדר במרחב הצבאי. בתוך רוני הלפרין (עורכת). **היכן אני נמצאת? פרספקטיבות מגדריות על מרחב**. כפר סבא: בית ברל, עמ' 111–141.

ששון-לוי אורנה, וכן משגב. (2017). חקר מגדר בישראל בתחילת המאה ה-21: בין נאו-ליברליזם לבין נאו-קולוניאליזם. **מגמות** נא(2), 165–206.

ששון-לוי, אורנה, ועדנה לומסקי-פדר (2018). פתח דבר. בתוך אורנה ששון-לוי ועדנה לומסקי-פדר (עורכות). **מגדר בבסיס: נשים וגברים בשירות הצבאי**. תל-אביב: הוצאת מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 7–19.

תירוש, יופי (2019). הסיפור של המאבק בהפרדה בין המינים באקדמיה: גילוי, מיפוי, הנעת שינוי. **מעשי משפט** י, 107–153.

Benjamin, Orly (2011). Gender outcomes of labor market policy in Israel. *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal*, 30(5), 394–408.

England, Paula (2010). The gender revolution: Uneven and stalled. *Gender & Society*, 24(2), 149–166.

Farrow, Ronan (2017, October 27). Weighing the costs of speaking out about Harvey Weinstein. *The New Yorker*.

Frank, Nathaniel (2023, April 20). What the science says about 'don't say gay' and young people. *The New York Times*.

Grzebalska, Weronita & Andrea Pető (2018). The gendered modus operandi of the illiberal transformation in Hungary and Poland. *Women's Studies International Forum* 68, 164–172.

Harvey, David (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.

Herbst, Anat & Orly Benjamin (2012). It was a Zionist act: Feminist politics of single-mother policy votes in Israel. *Women's Studies International Forum* 35(1), 29–37.

Irshai, Ronit (2013). Dignity, honor, and equality in contemporary Halachic thinking: The case of Torah reading by women in Israeli modern orthodoxy. *Modern Judaism* 33(3), 332–356.

Jobani, Yuval, & Nahshon Perez (2017). *Women of the wall: Navigating religion in sacred sites*. New York: Oxford University Press.

Kaplan, Dana, Gal Levy, Avigail Biton, Riki Kohan-Benlulu, & Heli Buzhish-Sasson (2022). 'Ain't I a human being?': Self-documentation of living in poverty in the face of the abandoning state. *Journal of Poverty and Social Justice*, 1–20.

Karazi-Presler, Tair, & Orna Sasson-Levy (2022). *One step forward two steps back: Gender relations in contemporary Israel. Invited chapter for Routledge Handbook of Modern Israel*, Editors: Guy Ben-Porat, Yariv Feniger, Dani Filc, Paula Kabalo, & Julia Mirsky.

Levy, Ro'ee & Martin Mattsson (2019). The Effects of Social Movements: Evidence from #MeToo. *SSRN Working Paper*.

Levy, Yagil (2020). Theorizing desecularization of the military: The United States and Israel. *Armed Forces & Society* 46(1), 92–115.

MacKinnon, Catharine A., & Mirta Durba (2019). Ask a feminist: Sexual harassment in the age of #MeToo. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 44(4), 1027–1043.

Mier, Tomas (2023, February 24). Florida bill would allow DeSantis to ban CRT and gender studies from state schools. *Rolling Stone*.

Nagar-Ron, Sigal (2014). Rethinking employment opportunities in the periphery: Employment opportunities of Mizrahi women in low-status positions in a southern development town. *Hagar: International Social Studies Review* 11(2), 38–59.

Peri, Yoram (2012). The 'religionization' of Israeli society, *Israel Studies Review* 27(1), 1–4.

Ram, Uri (2013). *The globalization of Israel: McWorld in Tel Aviv, Jihad in Jerusalem*. New York: Routledge.

Ridgeway, Cecilia. L. (2011). *Framed by gender: How gender inequality persists in the modern world*. Oxford: Oxford University Press.

Sa'ar, Amalia (2016). *Economic citizenship: Neoliberal paradoxes of empowerment*. New York: Berghahn Books.

Sasson-Levy, Orna & Sarit Amram-Katz (2007). Gender integration in Israeli officer training: Degendering and regendering the military. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 33(1) (2007), 105–135.

Sasson-Levy, Orna & Edna Lomsky-Feder (2022). Gendered gratitude: The civic subjectivity of Israeli women soldiers. *Citizenship Studies* 26(2), 245–261.

Suad, Joseph (1996). Gender and citizenship in middle eastern states. *Middle East Report* 198, 4–10.

Tumin, Remy (2022, June 26). Special edition: Roe v. Wade Is Overturned, here's what you need to know at the end of Friday. *The New-York Times*.

Zylberberg, Sonia (2021). International coalition for agunah rights (ICAR). *Jewish Women's Archive*.

ד"ר תאיר קרזי פרסלר, התוכנית ללימודי מגדר, אוניברסיטת בר־אילן.

דוא"ל: tairkar@gmail.com / tair.karazi@biu.ac.il

פרופ' אורנה ששון־לוי, המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה והתוכנית ללימודי מגדר, אוניברסיטת בר־אילן.

דוא"ל: o.sassonlevy@gmail.com